

Іван МІСЬКОВ,

доцент кафедри культури
та соціально-гуманітарних дисциплін
Закарпатської академії мистецтв

**ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ НАРИС
ПРОФЕСОРА МИХАЙЛА ТИВОДАРА**

Рецензія на книгу: Тиводар М. П. *Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис. Видання друге, виправлене та доповнене.* – Ужгород: Гражда, 2017. – 440 с.+ 16 с. кол. іл.

Вивчення народної історії Закарпаття здавна привертало увагу багатьох дослідників. Відомі праці з етнографії угорських русинів о. Юрія Жатковича [1: 61-144; 2: 145-186], «Орест Сабов та його книга про угорських русинів» [3: 468], видані проф. Олегом Мазурком, періодичні публікації 1939-1944 рр., котрі упорядкував доц. Михайло Капраль [4: 200]. Із небуття повертаються етнографічні дослідження Людини наденциклопедичних знань доц. Федора Потушняка: «Закарпатська українська етнографія: значення, історіографія, завдання, проблеми та їх вирішення, елементи та їх розміщення» [5: 163-254], опубліковані проф. М. Тиводаром – учнем і гідним продовжувачем справи Ф. Потушняка.

Професор Михайло Петрович Тиводар відомий учений, етнолог, етнограф, довготривалий час вивчав традиційне скотарство Українських Карпат [6: 560], опублікував працю: «Закарпаття: народознавчі роздуми» [7: 208], збірники статей присвячених етнічним та історичним традиціям населен-

ня Українських Карпат [8: 4-64], один із співорганізаторів збірника [9: 9-17], та міжнародної наукової конференції [10: 185-206] з нагоди ювілеїв Федора Потушняка.

Саме друге перевидання книги М. Тиводара «Етнографія Закарпаття. Історико-етнографічний нарис» [11: 440] свідчить про значущість та важливість такого видання, де розглянуто основні етапи етнічної історії, етногенез, традиційну культуру, етнографічне районування українців Закарпаття. Отож, перейдемо до розгляду розділів монографії.

У першому розділі автор попрацював з багатьма працями дослідників різних епох, починаючи з найдавнішої етнографічної пам'ятки українців Закарпаття «Угро-русские заговоры и заклинания», написаної ще у 1770 р. Великий вклад накопичених етнографічних знань в історіографію наукових досліджень традиційної культури і побуту українців Закарпаття зробили вчені XIX – пер. пол. XX ст. Ю. Гуца-Венелін, І. Орлай, В. Довгович, Я. Чаплович, О. Духнович, Я. Головацький, А. Кралицький, І. Дулішкович, Ф. Злоцький, Ю. Ставровський-Попрадков, О. Митрак, М. Немеш, А. Волошин, Є. Фенцик, В. Гнатюк, О. Сабо, І. Панькевич, М. Тумова, О. Мицюк, П. Богатирьов, О. Бонкало, Ф. Потушняк. Важливу роль у висвітленні традиційної культури Закарпаття відігравали угорські наукові збірники «Церковна газета», «Церковний вісник», «Світ», «Новий світ», «Карпат», «Наука», «Листок», «Науковий збірник товариства «Просвіта», «Літературна неділя», «Зоря-Најnal», «Неділя», «Народна школа», «Руська молодеж» (с. 5-15). Варто зазначити, що з 1945 р. був потужний зріст вивчення народної культури українців Закарпаття. Це і етнографічні експедиції під керівництвом І. Ф. Симоненка (Інститут етнографії АН СРСР), Г. Ю. Стельмаха (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнографії АН СРСР, публікації про традиційну культуру, народну вишивку Закарпаття (с. 16). З 1965-1970 рр. створено Закарпатський музей народної архітектури та побуту просто неба (якою ціною!), біля витоків якого були М. Мазюта, В. Драгун, П. Федака. У свій час діяла Міжнародна комісія з вивчення народної культури Карпат (МККК), видавались «Карпатські збірники» (с. 17), історико-етнографічні дослідження Бойківщини, «Гуцульщина», до написання окремих розділів якої були залучені М. П. Тиводар, П. М. Федака та О. В. Полянська (с. 18). Можна також вести мову про початок формування етнографічно-етнологічної школи проф. М. Тиводара і його учнів, кандидатів історичних наук – О. Мальця, М. Зана, П. Ференца, П. Федаки (молодшого), В. Коцана, О. Кичак (с. 19). І насамкінець, можна додати, що вивчення традиційної культури українців Закарпаття триває у XXI ст.

У другому розділі подається етнічна територія та етнокультурний розвиток етністоричного Закарпаття (комітати Марамороський, Угочанський, Березький, Ужанський, Земплинський, Списький, Шариський, Абауй-Торнянський, Сатмарський, Саболчський, Гемерський, Боршодський) (с. 20), давні й новітні назви українського етністоричного Закарпаття: terra incognita, «Земля без імені» (с. 22),

Marchia Ruthenorum – 1127 р., Félvidek, Ruthenia, «Руська країна» (с. 23), Галицько-Карпатська Русь, Карпатська Русь, Підкарпатська Русь, Закарпатська Русь, Підкарпатська Русь-Україна, Підкарпатська Україна, Карпатська Україна, Закарпатська Україна (с. 24). Не менш цікавими є підрозділи етнокультурні процеси на Закарпатті II-I тис. до Р. Хр. (с. 27-33), етнодемографічні процеси в Закарпатті в I – на початку III тис. після Р. Хр. (с. 33-61), історико-етнографічне районування Закарпаття (с. 61-86). Тут викладено коротку історію Закарпаття від найдавніших часів до початку XX ст., подано 12 таблиць, які стосуються не тільки закарпатських українців, комітатів (с. 45), кількості греко-католиків у комітатах Північно-Східної Угорщини (с. 45), етнічної та релігійної структури (с. 46-47), але і різних національностей: угорців, євреїв, чехів, словаків, німців (с. 48, 50), росіян, циган (с. 52), білорусів, вірменів, молдаван (с. 55-58). Щодо історико-етнографічного районування Закарпаття М. Тиводар вважає: «Своєрідність етнографічної зони (регіону) українського Закарпаття проявляється у виділенні територій, населених гуцулами, волинянами, бойками і лемками» (с. 64). Варті уваги графічна карта Закарпаття та репродукції живописних полотен з народного життя закарпатських русинів-українців одного з представників закарпатської школи живопису Ф. Манайло.

Про традиційні господарські заняття (с. 87-157) та сільські промисли і ремесла (с. 158-204) йде мова у третьому і четвертому розділах. У трьох господарсько-географічних поясах Закарпаття: високогірному, середньогірному та рівнинно-передгірському займались рільництвом, скотарством, вирощували овес, пшеницю, гречку, горох, коноплю, льон, яре жито, ячмінь, горох, квасолю, огірки, капусту, моркву, петрушку, часник, кущову цибулю, кукурудзу, картоплю («ріпа», «буля», «кромплі»), кормові дині, буряки, червоні буряки. Серед фруктових дерев – яблуні, груші, сливи, черешні, горіхи на присадибних ділянках, великі фруктові сади та виноградники. «Практично у кожному дворі тримали худобу та птицю. Воли і коні використовувались як тяглова сила, а інша доба давала м'ясо, молоко, шкіри та гній для удобрення рільницьких ділянок» (с. 116). Розводили овець, кіз, велику рогату худобу, частково свиней. Як зауважує автор, одним із найдавніших допоміжних занять українців етністичного Закарпаття було збиральництво (с. 141). Збирали ягоди: суниці, малину, ожину, чорницю, брусницю; цвіт, листя, коріння лікарських рослин, кущів, дерев: шипшини, калини, сосни, вільхи, липи, берези, бузини, папороті, ялівця, полину тощо, полювали на ведмедів, вовків, лисиць, кабанів, куниць та інших (с. 143), ловили рибу: форель, слижі, головачів. При чому рибальство та мисливство відомі на Закарпатті з XIII століття, були вулики-«кимакі» (с. 150), але чи не найбільшим багатством був ліс. Тому і ліс рослили, рубали, сплавляли (бокорашинами), тесляри будували церкви, хати, млини, валила, ступи, вози, сани та інше дерев'яне начиння (с. 156). Хочеться відзначити авторські фо-

тографії М. Тиводара, М. Мушинки, хрестоматійні документи з праць О. Сабо (с. 109), І. Симоненка (с. 110), Г. Гордієнка, V. та F. Drahnу (с. 111), Є. Фенцика (с. 112-113), Ф. Потушняка, Г. Жатковича, Ш. Бонкало та інших аж до завершення всіх розділів монографії. Серед сільських промислів та ремесел найбільш поширеними було ткацтво, вишивка та гончарство, художня обробка дерева і писанкарство. Тут ткали ліжники («джерги», «жерги», «верети»), якими застиляли лавиці та скрині, «покрівцями» накривались при спанні, запаски у гуцулок, бесаги (подвійна тканина торба), рушники, скатерті, наволочки тощо. Оригінальною була вишивка як на чоловічих, так і жіночих сорочках (с. 159-181). Гончарство, художня обробка дерева вражає: це і гончарні цехи у містах наприкінці XVIII ст., дещо пізніше у найбільших селах. Прославилися чи не найбільше хустський гончар Лях Андрій та Лях Йосип, орнаментований поливний посуд і не тільки (с. 181-183), архітектурна різьба на вікнах, дверях (с. 190), дерев'яні народні меблі-постелі, лавиці, столи-скрині, полиці, мисники, ложечники, стільці (с. 191), художня різьба на побутових виробах – сопілки, ложки, посуд, ручки для батогів, які виготовляли пастихи-різьбярі. А які писанки – «крашанки», «дряпанки», «мальованки», «видутки». «Селяни були переконані, що навіть неосвячена писанка захистить господарство і родину від різних незгод, хвороб і напастей» (с. 199). Кольорові ілюстрації фрагментів інтер'єрів кімнат сіл Бедевя, Рекіт, Довгого, рушники, вишиті жіночі і чоловічі сорочки, бунди, керамічний посуд, ужиткові вироби з дерева, писанки доповнюють третій та четвертий розділи.

У п'ятому розділі, автор стверджує, що найдавнішим і найпоширенішим типом поселення було малодвірне село, а багатодвірними поселення стали ставати протягом XV-XVIII ст., у зв'язку з процесом закріпачення селян (с. 205). Садиба (двір) включала в себе житло, господарські будівлі, двір, город – це і замкнутий двір (гуцульська гражда, «хата з брамов», «хата в брамах», «хата з граждою»): хатасіни-хата, однорядна забудова садиби з блоковим зв'язком будівель під одним дахом («довга хижка») найпоширеніша у районах Закарпаття для захисту людей та худоби. Житло і господарські будівлі були різними і залежали від статків господаря хати. У п'ятому розділі вміщені унікальні авторські фотографії різних хат, хлівів, житлово-господарського комплексу XIX-XX ст. з різних куточків району Закарпаття.

Шостий розділ яскраво ілюструє народний одяг українців Закарпаття, який був майже однаковий у всіх етнографічних групах місцевого населення і за сорочкою та багатством її оздоблення дуже часто визначали соціальний стан людини (с. 223). Тут і чоловічий одяг гуцулів (сорочка, штани, кожушок, «сердак»(куртка), шкіряний широкий пояс, взуття, головний убір) та жіночий одяг у гуцулок (сорочка, запаски (поясний одяг), головний убір) (с. 223-239). Широко представлений автором монографії рівнинно-верховинський чоловічий одяг (сорочка, штани, «холошні», жилетка, гуня, «уйош» – коротка

куртка, черес на 3-4 пряжки, взуття, головні убори), жіночий одяг волинян, бойків та лемків (с. 239-242), комплекс жіночого вбрання з волосською сорочкою (с. 242-243), верховинський та рівнинно-передгірський комплекси жіночого вбрання з опліччям (с. 245-251). Заслужують на увагу кольорові ілюстрації: традиційного народного вбрання гуцулів, бойків, волинян, а також карта локальних комплексів традиційного народного вбрання Закарпаття: волиняни, гуцули, угорці, румуни, бойки, лемки, контактні зони (розробка Коцана В. В.).

Сьомий та восьмий розділи присвячені громаді, громадському побуту, сім'ї, сімейному побуту. Громада мала велике значення в самоврядуванні села, де урядували глави сімей. На загальних зборах вирішували питання землеволодіння, землекористування, регулювались феодальні повинності і податки. Громада розпоряджалась і піклувалась громадською власністю (с. 253). Все життя в селі залежало від старости («бирова») (с. 254). Усі сільські жителі боялись порушити норми звичаєвого народного права, котре регулювало життя і діяльність сільської громади. Вона завжди віддавала переваги народному звичаєвому праву, яке спиралось на народний світогляд, мораль та етикет. Норми звичаєвого права регулювали питання земельної власності, випасу худоби, угоди купівлі-продажу нерухомого і рухомого майна. Велике значення мала усна угода, порушення якої вважалося ганьбою. Сільська громада організовувала захист і недоторканість майна жителів села, староста та «боженики» здійснювали контроль за порядком у селі. Цікаво, що в давні часи хати не замикались (с. 256). Найефективнішим способом боротьби з крадіжками було виховання. А традиції взаємодопомоги (допомога погорільцям та потерпілим від стихійного лиха) «за дякую» – було звичайною практикою в українських селах Закарпаття 20-40 рр. ХХ ст. (с. 256). Сім'ї у краї були повні (батьки+діти), розширені (батьки+діти+баба; батьки+діти+дід; батьки+діти+брат+сестра), неповні (один з батьків+діти), великі (складні) нероздільні (батьки+син з невісткою і дітьми+дочка із зятем і дітьми) (с.261). Великі сім'ї, де проживало 10-20 кровних родичів, були буденним явищем у нашому краї. Главою сім'ї був батько (дід) (с. 262). Не можна не погодитися з думкою автора, що в основі організації діяльності селянської сім'ї лежав віково-статевий поділ на чоловічі, жіночі, спільні та дитячі роботи (с. 264). Спорідненість краян тримається на усвідомленні кровної близькості між рідними, двоюрідними, троюрідними родичами та «родаками» у четвертому поколінні («наша кров», «своя кров», «наша фаята») (с. 272). Довгий час українці Закарпаття не використовували поняття сім'ї, а натомість вживались поняття «фамілія», «челядь» (с. 273). Надзвичайну зацікавленість у монографії викликає підрозділ, що стосується сімейних обрядів і звичаїв (с. 284-320). На Закарпатті велика увага приділялася народженню дитини, і тому дотримувались різних обрядів, вірувань і заборон. Пологи у породіллі приймала баба-повитуха. Після родових обрядів,

велике значення для батьків мало охрещення дитини. (с. 284-290). Кожен знає, що закарпатське (руське, гуцульське) весілля дуже колоритне: від «сватачів», «сватанок», «обзорів», «міналок», «весілля» і після весілля («пропуй», «ощинки», «колочини») (с. 290-310). Автор монографії вважає, що «традиційна похоронно-поминальна обрядовість українців Закарпаття зберегла чимало архаїчних світоглядних уявлень», «із смертю людини виділяються три періоди: передпоховальні, поховальні та післяпоховальні (поминальні): – похорон (ховали покійного на третій день) – поминки («комашня»), «тижньовина» (поминання покійного на сьомий день), «сороковина» (поминання на шостий тиждень), «роковина» (рік після смерті). На «сороковину» і «роковину» обов'язково читали Псалтир (с. 315).

Але система народних календарних свят і обрядів, світоглядні уявлення українців Закарпаття визначали весь розпорядок їхнього життя протягом року. Про це у дев'ятому (с. 321-366) та десятому (с. 367-431) розділах «Етнографії Закарпаття». Народний календар став для українців Закарпаття сільськогосподарським і релігійним, пов'язаним із змінами пір року, тому були зимові, весняні, літні, осінні свята та обряди. Зима починалася із свята Введення у храм Пресвятої Богородиці (підготовка до Різдва). Далі християнські свята перегукувалися з народними обрядами: Великомучениці Катерини – ворожіння на щасливе одруження (с. 323), Андрія Первозванного – моління дівчат напередодні свята Св. Андрія, щоб він подарував добрих чоловіків; напередодні свята Миколи Чудотворця (заступник, покровитель скотарства) пастухи постили, щоб хижакі не нападали на худобу; Благовісний День Зачаття Пресвятої Богородиці, і ще в зимовий період було 11 свят, – звичайно Святий Вечір, Різдво Христове і до Св. Власія (24 лютого) покровителя худоби. Серед весняних свят (7) найбільше краян святкували Великдень (с. 334-336), поливались у День Св. Юрія, проте зберегли великодні ігри та забави: «Ворітець», «По джуджині», «Чиноваті нитки», «По торгу», «Стовпці», «Горить – не горить», «Оборіг», «Залізниця», «Ворота», «Груші-яблука», «Ніч-день», «Кіт», «Поливанка», «Писанка», «Ці-ціп»; літніх свят (11) – найвеличніші: Вознесіння, Свята Трійця, Івана Хрестителя, Петра і Павла, Іллі, Преображеніє, Успеніє Пресвятої Богородиці; осінніх (8) та найбільш шанованих – Главосіки, Мала Богородиця, Воздвиження Чесного Хреста, Покрова, Митря, Михайля (с. 363-366).

Про світоглядні уявлення мовиться в десятому розділі. Це і сліди дохристиянських божеств у традиційній культурі (Перун, Дажбог, Велес, Купало, Дана), душа, земний світ (вода, земля, повітря, вогонь) і небесний світ (небо, сонце місяць, зірки), дні тижня в народних віруваннях, потойбічний світ у народному світогляді, ворожіння (с. 367-431).

Проф. М. Тиводар на сторінках монографії порушує такі дискусійні питання, як «Руська Марка», історіографія традиційної культури, етно-культурні процеси, історико-етнографічне районування За-

карпаття, вклад місцевих художників у збагаченні народного колориту в художній формі, етнографічні дослідження нацменшин – угорців, євреїв, словаків, румунів, ромів та інших національностей, їхньої традиційної культури. Тому з нетерпінням будемо очікувати третє видання «Етнографії Закарпаття».

Перезентація першого видання «Етнографії Закарпаття» М. П. Тиводара. 2010 р.

Дівчата в національному строї. Фотоілюстрація до праці М. П. Тиводара «Етнографія Закарпаття». 2017 р.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1. *Жаткович Ю.* Етнографічний очерк угро-руських: Комплексне видання / Упорядкування і передм. О. С. Мазурка. – Ужгород: Мистецька лінія, 2007. – 392 с.: іл.

2. *Жаткович Ю.* Замітки етнографічні з Угорської Руси // *Жаткович Ю.* Етнографічний очерк угро-руських: Комплексне видання / Упорядкування і передм. О. С. Мазурка. – Ужгород: Мистецька лінія, 2007. – С. 145-186.

3. *Мазурок О.* Орест Сабов та його книга про угорських русинів: Монографія. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. – 468 с.

4. Русинський дайджест 1939-1944. I. Наука. Научні і науко-популярні тексти з новинок 1939-1944 гг.: Ірени Кондратович. Гіадор Стипський. Федор Потушняк. Петро Миговк. Матеріали ушорив і передслово написав Михайл Капраль. – Ніредьгаза Вудала катедра української і русинської філології Ніредьгазькуй Высшуй Школи, 2000. – 200 с.

5. *Потушняк Ф.* Закарпатська українська етнографія: значення, історіографія, завдання, проблеми та їх вирішення, елементи та їх розміщення // *Тиводар М. П.* Життя і наукові пошуки Федора Потушняка. – Друге видання. – Ужгород: Гражда, 2010. – С. 163-254.

6. *Тиводар М.* Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. – Ужгород: Карпати, 1994. – 560 с.

7. *Тиводар М.* Закарпаття: народознавчі роздуми. – Ужгород: Карпати, 1995. – 208 с.

8. *Тиводар М.* Етнографічне районування українців Закарпаття (за матеріалами традиційної культури другої половини XIX – першої половини XX ст. // *Carpatica – Карпатика. Етнічні та історичні традиції населення Українських Карпат кінця XVIII-XX ст.* – Вип. 6. – Ужгород, 1999. – С. 4-64.

9. *Тиводар М. П.* Федір Потушняк – видатний український народознавець 30-50 років XX ст. // *Carpatica – Карпатика. Науково-педагогічна діяльність та літературна творчість Федора Потушняка (до 90-річчя від Дня народження).* – Вип. 9. – Ужгород, 1999. – С. 9-17.

10. *Тиводар М. П.* Етнографічна спадщина Федора Потушняка // *Науковий і мистецький шлях Федора Потушняка: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю з дня народження видатного українського письменника і вченого / Упорядник Ігор Ліхтей.* – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. – С. 185-206.

11. *Тиводар М. П.* Етнографія Закарпаття. Історико-етнографічний нарис. – Ужгород: Гражда, 2017. – 440 с. + 16 с. кол. іл.

Рецензія до редколегії надійшла 25 квітня 2017 р.